

ΦΑΙΔΩΝΟΣ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ  
Τακτικού Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς  
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν  
Ἐπισκέπτου - Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς  
τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων

«Ο ΓΥΙΟΣ ΤΗΣ ΧΗΡΑΣ» ΤΟΥ Κ. ΠΑΛΑΜΑ  
(Φιλολογικὲς Παρατηρήσεις)

## «Ο ΓΥΙΟΣ ΤΗΣ ΧΗΡΑΣ» ΤΟΥ Κ. ΠΑΛΑΜΑ

(Φιλολογικές παρατηρήσεις)

Ἡ στροφή τοῦ Κ. Παλαμά πρὸς τὸν Μεσαιωνικὸ κόσμον — τὴν ἱστορίαν καὶ τοὺς θρύλους —, ποῦ τὸν συγκινεῖ καὶ τὸν ἐμπνέει, προσδιορίζεται τυπικὰ στὰ 1884, ὅποτε δημοσιεύεται τὸ «*Νανούρισμα*», ποίημα, «ἐπὶ τῇ βάσει βυζαντινῆς παραδόσεως»<sup>1</sup>. Πρέπει ὅμως νὰ τεθῆ χρονικὰ λίγο παλαιότερα, τοῦλάχιστον γύρω στὰ 1880, μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Ἁγίου Στεφάνου<sup>2</sup>: εἶχε δημοσιευθῆ πιά ἡ πρώτη γνωστὴ παραλλαγή τοῦ «*Διγενῆ Ἀκρίτα*»<sup>3</sup>, ποῦ ἤχησε ἐντυπωσιακὰ στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης καὶ εἶχε ἰδιαιτέρα ἐπίδρασι στὸ ἔργο τοῦ Κ. Παλαμά<sup>4</sup>. καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, συνεχίζοντας τὸ ἔργο τοῦ Σπ. Ζαμπέλιου<sup>5</sup>, εἶχε μορφοποιήσει σὲ ἀξιόλογη συνθετικὴ ἐργασία τὴν «*Ἱστορίαν*» του, ὅπου μεθοδικὰ ὑπεγράμμισε τὴν ἱστορικὴ ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ<sup>6</sup>.

Προλογίζοντας ὁ Κ. Παλαμάς, στὰ 1933, τὴν δευτέρα ἔκδοσι τῆς συλλογῆς του «*Τὰ τραγούδια τῆς πατρίδος μου*» ἔγραφε γιὰ τὰ ἐνδιαφέ-

1. Κ. Παλαμάς, *Τὸ νανούρισμα* (ἐπὶ τῇ βάσει βυζαντινῆς παραδόσεως), ἐφ. «*Ἀκρόπολις*» 25 Μαρτίου 1884.

2. Γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1878 κ.ἔξ., μὲ τὴν ἐπίδρασι τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν γεγονότων στὴν πνευματικὴ δημιουργία τοῦ Κ. Παλαμά, ἰδ. Φ. Μιχαλοπούλου, Κωστής Παλαμάς, «*Νέα Ἔστια*» 34 (Χριστούγεννα 1943), σ. 138-144, 177-179. Αἰμ. Χουρμουζίου, *Ὁ Παλαμάς καὶ ἡ ἐποχὴ του*. Τόμ. Β'. Ἀθήνα 1959, σ. 205-214.

3. C. Sathas-É. Legrand, *Les exploits de Basile Digénis Acritas, épopée byzantine [...] publiée [...] par* ——. Paris 1875.

4. Ἰδ. Β. Ι. Τόγια, Ἐπιδράσεις τοῦ βυζαντινοῦ ἔπους «*Β. Διγενῆς Ἀκρίτα*» εἰς τὴν «*Φλογέραν τοῦ Βασιλιᾶ*» καὶ τὸν «*Δωδεκάλογον τοῦ Γύφτου*» τοῦ Κ. Παλαμά, «*Παρνασσός*» 5 (1963), σ. 384-402.

5. Ἰδ. Φ. Μιχαλοπούλου, Σπυρίδων Ζαμπέλιος, «*Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*» 5 (1951), σ. 116-119 (ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

6. Ἰδ. Σ. Κουγέα, (Κ. Παπαρρηγόπουλος), «*Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*» 5 (1930), σ. 85-102. — Ε. Π. Φωτιάδου, *Νεοελληνικὴ Ἱστοριογραφία*. Β': Κ. Παπαρρηγόπουλος (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 38) Ἀθῆναι 1960, σ. 7-14 (μὲ βιβλιογραφία). Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (Ἡ πρώτη μορφή: 1853). Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἀθῆνα 1970, σ. 6-29 (μὲ βιβλιογραφία).

ροντά του πρὸς τὴν βυζαντινὴ ἱστορία: «Ἄλλος σημαντικὸς χαρακτηρισμὸς [τῆς συλλογῆς του] ἢ ἐμφάνιση τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (βλέπε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τὸ «Νανούρισμα» καὶ τὸ «Σκυλογιάννη»), μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ θρέψῃ τὸ νέο λυρισμὸ ἀπὸ θέματα ποὺ ἴσα μὲ τότε δὲν ἔδειχναν παρὰ κάποιες ἄγονες προσπάθειες δραματογραφῶν, στὸ χαρτί, τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν. Βρίσκεται τὸ σημειωματάριό μου μὲ τὸ γαλάζιο χαρτί παραγεμισμένο ἀπὸ ὑποθέσεις, θέματα καὶ ἱστορίες, κρατημένες ἀπὸ τὸν Κ. Παπαρηγόπουλο, τὸ Σάθα, καὶ περισσότερο ἀπὸ τὶς πηγές χρονογραφῶν, καθὼς ὁ Κεδρηνός, ὁ Μανασσῆς, ὁ Ἀκροπολίτης, καὶ ἄλλοι ποὺ εἶχαν πέσει στὰ χέρια μου. Ἦτανε γιὰ κομμάτια καὶ ποιήματα ἐπικολυρικά. Ἄρχιζαν ἀπὸ τὸ χτίσιμο τῆς Πόλης καὶ ἀπλώνονταν ὡς τὴν Ἄλωσι. Σχεδίαζαν καὶ ρίχνανε σημάδια. Ἐν' ἀπ' αὐτά, στὸ ἀπὸ τὰ 1886 ὄνειροπολούμενο προσκύημα τοῦ Βουλγαροκτόνου στὸν Παρθενῶνα. Κι αὐτὸ κ' ἐκεῖνα γραμμένα νὰ κατασταλάξουν στὸ ἀρχιτεκτονικὸ στεφάνωμα τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ,»<sup>1</sup>. Καὶ στὴν «Ποιητικὴ» του ἐσημείωνε: «Τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἢ μελέτῃ ἀρχίζει νὰ συγκινηθῆ στοχαστικώτερα τὸ νεοελληνικὸ λυρισμὸ. Ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος, ὁ καθηγητὴς Ν. Πολίτης, ὁ Σπ. Ζαμπέλιος, ὁ Σάθας, ὁ Λάμπρος, ὁ Ἄντ. Μηλιαράκης καὶ ἄλλοι ταπεινότεροι ἐργάτες τῶν γραμμάτων μᾶς προσφέρουν πλούσια ἀμεταχειρίστα ὕλικά, γίνονται στὴν ἐμπνευση πηγές, εἴτε διατρέβοντας εἰς τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μεγαλείου μιᾶς ἐποχῆς ἀχώριστης ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἴτε μὲ τὴν ἐκδοση μεσαιωνικῶν κειμένων ἐμμεσώτερα συντείνοντας πρὸς τὸν πλουτισμὸ καὶ πρὸς τὴν ἀναγέννηση οὐσίας καὶ μορφῆς, γλώσσας καὶ στίχου μέσα στὸν πολυδαίδαλο κόσμον τῆς Πολύμνιας. Ξένοι σοφοί, ὁ Κρουμπάχερ, ὁ Σλουμπερζέ [...] καὶ ἄλλοι βυζαντινολόγοι ἢ γλωσσολόγοι μὲ κῆρος, τὴ στηρίζουν καὶ τὴ βοηθοῦν τὴν κίνηση, φτερά τῆς δίνουν. Στὸ ἐξῆς τῆς Πατριδολατρίας κλάδος, ἀχώριστος, τὸ Βυζάντιο στὴν ποίησή μας. Καὶ ὁ δρόμος ἀπλώνεται ἀκόμα σὲ μᾶκρος πολὺ καὶ τὸ τέρμα του ἄδηλο. Τυπικὰ παραδείγματα: ἀρκετὲς σελίδες ἀπὸ «τὰ Τραγοῦδια τῆς πατρίδος μου» [...], ὁ «Διγενῆς Ἀκρίτας» στοὺς «Ἰάμβους καὶ Ἀναπαίστους», οἱ «Πατρίδες» στὴν «Ἀσάλευτη Ζωή», ὁ «Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου», ἢ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ», τὸ καλλιτεχνικὸ ἀποκορύφωμα τοῦ δέντρου ποὺ οἱ πρῶτοι τοῦ ρητορικοῦ σπόρου βρῆσκονται στὰ «Τραγοῦδια τῆς Πατρίδος μου»<sup>2</sup>.

Στὰ παλαιότερα δείγματα τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Μεσαιωνικοῦ κόσμου στὴν ποιητικὴ δημιουργία τοῦ Κ. Παλαμᾶ ἀνήκει καὶ τὸ κείμενο ποὺ τελικὰ ἐπεγράφη «Ὁ Γυιὸς τῆς Χῆρας» καὶ κατέλαβε θέσι Εἰσα-

1. Κ. Παλαμᾶ, Ἄπαντα. Τόμ. Α'. [Ἀθῆναι 1962], σ. 22.

2. Κ. Παλαμᾶ, Ἄπαντα. Τόμ. Γ' [Ἀθῆναι 1967], σ. 499.

γωγῆς στὴν «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ», μολονότι διατηρεῖ κάποια αὐτοτέλεια<sup>1</sup>. Τὸ ποίημα, γραμμένο στὰ 1886, ἐδημοσιεύθη στὸ περιοδικὸ «Ἐστία» μὲ τίτλο «Βασίλειος ὁ Μακεδών» (στίχ. 243)<sup>2</sup>. Ὁ Ποιητὴς ὅμως ἐπεξεργάσθηκε τὸ κείμενο, ποῦ ἐχαρκτηρίσει «Βυζαντινὴ ραψωδία», καὶ τὸ ἐδημοσίευσε στὰ 1904 στὸν «Νουμᾶ» μὲ τίτλο «Τὸ παιδὶ τῆς χήρας» (στίχ. 256)<sup>3</sup>. Προλογικὰ ἐσημείωσε ὁ Κ. Παλαμᾶς: «Τὸ ποίημα τοῦτο πρωτόγινε στὰ 1886 καὶ βρῖσκεται, μὲ τὴν πρώτη του μορφή, τυπωμένο στὸ περιοδικὸ «Ἐστία» τὸν ἴδιο χρόνο. Μελετοῦσα τότε καὶ δοκίμαζα τὴ δύναμὴ μου σὲ σειρὰ ποιημάτων βγαλμένων ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κόσμο. Στὸν κόσμον τοῦτο τώρα ποῦ ξαναγύρισα, δουλεύοντας γιὰ τὸ νέο μου τὸ ἔργο, τὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ», ξαναθυμήθηκα καὶ τὶς προσπάθειες τῆς νιότης μου. Ξαναδιάβασα τὸ «Παιδὶ τῆς χήρας» — τυπώθηκε στὴν «Ἐστία» μὲ τίτλο «Βασίλειος ὁ Μακεδών» — ἤῤῥα τὴ σύνθεσή του ὑποφερτῆ, μὰ τὸ στίχο του καὶ κάποιον καὶ τὴ γλῶσσα του ἀνυπόφορα. Ξαναβάλθηκα καὶ τοῦ γκρέμισα καὶ τοῦ ξαναχίτσα καὶ τὸ στίχο καὶ τὴ γλῶσσα, στὰ ἴδια θέμελα, μὲ τὸ ἴδιο σχέδιο. Καὶ σὰ νὰ τὸ ξαναἴνωσα...»<sup>4</sup>.

Ἐκτὸς ἀπὸ διαφορὰς ποῦ ὀφείλονται στὴν προσθήκη ἢ παράλειψη στίχων (: στ. 8-9 α' ἔκδ.: στ. 8 β' ἔκδ. — στ. 48-49 α' ἔκδ.: στ. 48 β' ἔκδ. — στ. 48 β' ἔκδ.: παραλείπει ἢ α' ἔκδ. — στ. 66-67 α' ἔκδ.: παραλείπει ἢ β' ἔκδ. — στ. 141-142 β' ἔκδ.: παραλείπει ἢ α' ἔκδ.), βασικὲς τροποποιήσεις γίνονται γιὰ ἀπόκλιση πρὸς τὸν δημοτικώτερον λόγον (: «Ὁ βασιλιᾶς ἐπρόσταξεν, ἀφέντης ὁ Κρουτάγων» α' ἔκδ.: «Ἐβγαλε διάτα ὁ Βούργαρος ὁ τσάρος ὁ Κρουτάγος» β' ἔκδ.)· ἀλλὰ κι ὁ 15σύλλαβος στίχος ἀποκτᾶ προσωπικώτερον χαρακτήρα. Ἡ τεχνοτροπία τοῦ δη-

1. Ἰδ. Κ. Παλαμᾶ, «Ἀπαντα. Τόμ. Ε' [Ἀθήναι 1964], σ. 15-22» (τὸ κείμενο δὲν ἔχει στιχαρίθμηση). Παρὰ τὴν αὐτοτέλειά του, «Ὁ Γυιός τῆς Χήρας» συνδέεται καὶ μὲ τὸν «Πρόλογο» καὶ μὲ τὸ κύριο ἀντικείμενον τῆς ποιητικῆς συνθέσεως τοῦ Κ. Παλαμᾶ, ἐπειδὴ προβάλλεται ἡ μορφή, ποῦ εἶναι χρήσιμη στὸν Ποιητὴ γιὰ τὴν ἀπεικόνισι τῆς ἡρωϊκῆς ἐξάρσεως, ποῦ θὰ ἐπιδιώξῃ νὰ δώσῃ στὸν πίνακα τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ». Ἄλλωστε ἡ «βυζαντινὴ» αὐτὴ «ραψωδία» θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσῃ κι ἓνα «Λόγον» τοῦ κειμένου, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ ἐδῶ ὑποβάλλεται ἡ περίοδος πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνδοξὴ ἀρχὴ τοῦ Βασιλείου Β'. «Ὁ Γυιός τῆς Χήρας» — ἔγραφε σύγχρονος κριτικὸς — ἀποτελεῖ τὸν «πρόναον, ἀπ' ὅπου τὸ ἐμπύρετον ἀπὸ τὰ μεγάλα δράματα βλέμμα ἀνυπομονεῖ νὰ εἰσδύσῃ στὸ χῶρον τῶν δώδεκα στύλων, ποῦ συγκροτοῦν τὸ καθεδρικὸ χτίσμα» (Αἰ μ. Χουρμουζίου, «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ἐποχὴ του, ὅπ. π. π., σ. 221).

2. Κ. Παλαμᾶ, Βασίλειος ὁ Μακεδών, «Ἐστία» ΚΑ', ἀρ. 535 (30 Μαρτίου 1886), σ. 203-205.

3. Κ. Παλαμᾶ, Βυζαντινὲς ραψωδίες. Τὸ παιδὶ τῆς Χήρας, «Ὁ Νουμᾶς», Χρ. Γ', ἀρ. 144 (17 Ἀπριλίου 1905), σ. 6-8.

4. Κ. Παλαμᾶ, Βυζαντινὲς ραψωδίες. Τὸ παιδὶ τῆς Χήρας, ὅπ. π. π., σ. 6.

μοτικοῦ τραγουδιοῦ ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὴν νέα τεχνικὴ τοῦ Κ. Παλα-  
μαῦ. Π. χ. (α' ἔκδ. στ. 84-86):

*Ἐδῶ τραβοῦν τὰ μάγουλα κ' ἐκεῖ ἀναστενάζουν  
κι ἄλλοι σηκώνουν τὴ γροθιά καὶ θέν νὰ φοβερίσουν.  
Αὐτὴ μονάχα δύναμη κι ἀρματωσιά τους ἔχουν.*

(β' ἔκδ. στ. 83-86):

*Κι ἀκοῦς ἀναστενᾶσματα καὶ οὐρλιάσματα σπαράζουν  
τάφτια, καὶ σφίγγονται γροθιές, τεντώνονται καὶ δέρονται  
τᾶδειο, καὶ ξεχωρίζονται τὰ χέρια καὶ ξαμῶνουν  
καὶ ξερορίζωνουν τὰ μαλλιά καὶ μύριες ματιές πέφτουν.*

Δύο χρόνια ἀργότερα (1906) — ὅπως δηλώνεται μὲ τὴν ἀναγραφὴ  
τῆς χρονολογίας ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ποιητῆ<sup>1</sup> — σημειώνεται καὶ νέα ἀνα-  
θεώρησις τοῦ κειμένου («*Ὁ γυιὸς τῆς χήρας*»: στίχ. 255), κατὰ τὴν ὁ-  
ποία ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ πρώτη μορφή του<sup>2</sup>· καὶ τώρα γλῶσσα καὶ  
στίχοι<sup>3</sup> δέονται στενότερα μὲ τὸ περιεχόμενον.

Ἡ διαφορὰ, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων, ἀνάμεσα στὴν β' καὶ  
στὴν γ' ἔκδοσι ὀφείλεται στὶς ἐπόμενες διαφορές: Οἱ στ. 31-34 τῆς β'  
ἐκδόσεως ἀναπτύσσονται στοὺς στ. 31-35 τῆς γ' ἐκδόσεως. Οἱ στ. 61-  
65 τῆς β' ἐκδόσεως συμπτύσσονται στοὺς στ. 62-64 τῆς γ' ἐκδόσεως.  
Παραλείπονται οἱ στ. 131 καὶ 205 τῆς β' ἐκδόσεως καὶ προστίθενται οἱ  
στ. 100 καὶ 164 στὴν γ' ἔκδοσι.

Οὐσιαστικώτερες ὥστόσο εἶναι οἱ διαφορὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ  
νέες φραστικὲς διατυπώσεις, ὥστε ὁ λόγος νὰ γίνῃ παραστατικώτερος,  
νὰ ἐπιτευχθῆ — κατὰ τὴν ἐπιδίωξι τοῦ Ποιητοῦ — αἰσθητικὴ καταξίωσις  
τοῦ κειμένου. Χαρακτηριστικὰ ἐδῶ εἶναι: α) ἡ ἀντικατάστασις λέξεων  
μὲ συνώνυμες, ποὺ εἶναι λαϊκώτερες ἢ ἐκφράζουν ζωηρότερα τὸ ἀφηρη-  
μένο οὐσιαστικόν, τὴν ιδιότητά του ἐπιθέτου ἢ τὴν ἐνέργεια τοῦ ρήματος:  
στ. 2 λυτρωμὸ (β' ἔκδ.) ~ λευτεριά (γ' ἔκδ.)

1. Κ. Παλαμᾶ, "Ἀπαντα. Τόμ. Ε', ὄπ. π. π., σ. 22.

2. Ἐνδεικτικὸς εἶναι ὁ στίχος:

α' ἔκδ. 159: *χτυπάει, χτυπάει, σκορπάει, νικάει, σκλαβώνει, καίει, σφάζει.*

β' ἔκδ. 163: *χτυπάει χτυπώντας καὶ σκορπάει νικώντας, καίει καὶ σφάζει.*

γ' ἔκδ. 162: *χτυπάει, χτυπάει, σκορπάει, νικάει, καίει, σφάζει, ξολοθροῦει.*

3. Σχετικὰ μὲ τὴν μετρικὴ τῶν κειμένων τῆς «*Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ*» γενι-  
κώτερα ἐσημείωσε στὴν «*Ποιητικὴ*» του ὁ Κ. Παλαμᾶς: «*Ὁ ποιητὴς [...] στὴ  
«Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» ἐσπρωξε τὸν κανονικὸ δεκαπεντασύλλαβον ὡς τὴν ἄκρη μὲ τὸ  
μεταχείρισμα ποῦ τοῦ κάνει, ὅμως κρατώντας ἀνάλαχτο τὸ χαρακτηριστὴρα του καὶ μο-  
νάχα δίνοντάς του περπατήματα καὶ κινήματα λογιῆς.*» (Κ. Παλαμᾶ, "Ἀπαντα, Τόμ.  
Γ', ὄπ. π. π., σ. 462). Πρβλ. καὶ Λ. Πολίτη, «*Ὁ στίχος τοῦ [Κ. Παλαμᾶ] Μετρι-  
κὰ καὶ ρυθμολογικὰ, «Γράμματα» (Τεῦχος ἐπιμνημόσυνο τοῦ Κ. Παλαμᾶ).* Ἀθῆ-  
ναι 1943, σ. 222-224.

στ. 10 γνωστικὸς (β' ἔκδ.) ~ συνετὸς (γ' ἔκδ.)

στ. 142 σταίνονν πετροπόλεμο (β' ἔκδ.) ~ ἀνάφτονν πετροπόλεμο  
(γ' ἔκδ.)

β) ἡ ἀντικατάστασις τοῦ γ' προσώπου μὲ τὸ β' :

στ. 26 (β' ἔκδ.) :

*Κι ὁ ἥσκιος πῶς τοὺς πάγωνε χωρὶς νὰ τοὺς δροσίζη*

» » (γ' ἔκδ.) :

*Κ' ἐσύ, ἥσκιε, πῶς τοὺς πάγωνες χωρὶς νὰ τοὺς δροσίζης.*

στ. 219-220 (β' ἔκδ.) :

*Ὀλόρθος ἀπ' τὸ θρόνο του τινάζεται ὁ Κροῦτάγος*

*φιλεῖ τὸ νιὸ στὸ μέτωπο, τοῦ λέει παλληκαρίσια.*

(γ' ἔκδ.) :

*Κρούταγε, ἀπὸ τὸ θρόνο σου τινάζεσαι καὶ ὀλόρθος*

*φιλεῖς τὸ νιὸ στὸ μέτωπο, τοῦ λὲς παλληκαρίσια*

γ) ἡ πυκνωτέρα διατύπωσις τοῦ λόγου :

στ. 62 κ.έξ. (β' ἔκδ.) :

*Κι ὁ βασιλιᾶς ξαφνίζεται κι ὁ βασιλιᾶς ρωτάει :*

— *Ποῖός εἶν' αὐτός, ποῖός εἶν' ὁ νιὸς ὁ κακορριζικάρης,*  
*ποὺ δὲ γυρίζει νὰ μὲ δῆ καὶ νὰ μὲ προσκνήση ;*

— *Εἶναι τῆς χήρας τὸ παιδί, μονόκλωνο βλαστάρι.*

— *Γιὰ σύρτε καὶ γυρίστε το καὶ φέрте το μπροστά μου.*

στ' 62 κ.έξ. (γ' ἔκδ.) :

*Κι ὁ βασιλιᾶς ξαφνίζεται ρωτᾶ :— Ποῖός εἶν' ἐκεῖνος*

*ποὺ δὲ μὲ προσκνή, ποῖός εἶναι ;— Εἶναι, τῆς χήρας εἶναι*

*ὁ γυιός, μονόκλωνος βλαστός.— Γιὰ φέрте τον μπροστά μου.*

«Ὁ Γυιὸς τῆς Χήρας» χωρίζεται σὲ τρεῖς ἐπὶ μέρους ἐνότητες, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ποιητὴς — στὴν πρώτη μορφή τοῦ ποιήματος — εἶχε ἐπιγράψει : «Οἱ σκλάβοι» — «Ὁ ἀετός» — «Τὸ τραγούδι τοῦ πουλιοῦ».

Στὴν πρώτη ἐνότητα (στ. 1-97) δίδεται τὸ χρονικὸ περίγραμμα τῆς ἐξορίας Βυζαντινῶν· περιγράφεται ἡ πορεία τῶν ὑποδούλων αἰχμαλώτων, ποὺ παρελαύνουν μπροστὰ στὸν Βούλγαρο βασιλιᾶ — δυνατὸν στὴν ἐπιείκεια του — πρὶν ἐπιστρέψουν, ἐξαθλιωμένοι, στὴν πατρίδα τους· ἐκφράζονται ἔντονα οἱ φόβοι τοῦ πλήθους γιὰ τὴν ἐνδεχομένη ἀπομάκρυνσί του ἀπὸ τὸν νέο Βασίλειο — ποὺ ζωγραφικὰ ἀπεικονίζεται, καθὼς ἐμφανίζεται ὡς ἀρχηγὸς καὶ στήριγμα ἐλπίδων — λόγῳ τῆς συμπεριφορᾶς του πρὸς τὸν Κρούταγο, τοῦ ὁποίου ἐξιστορεῖται ἡ δρᾶσις· καὶ μὲ παρομοίωσι προβάλλεται ἡ ἀπελπισία τοῦ ὄχλου.

Ἡ δευτέρα ἐνότης (στ. 98-196) — μὲ τὴν ὁποία ἡ περιγραφή τῆς πορείας διακόπτεται — εἶναι ἀφιερωμένη ὀλόκληρη στὴν παράδοσι γιὰ τὸν

προφητικά διατυπούμενο — με την παρουσία του αἵτου — προορισμό του Βασιλείου, που ἔρμηνεύουν «*Ένας γέρος δουλευτής, που κάτεχε ἀπό μάγια*» (στ. 146), στηριζόμενος στην παρατήρησι φυσικῶν φαινομένων και στις λαϊκῆς προλήψεις, κι ἕνας «*γραμματικός, πνεματικός τῶν περασμένων*» (στ. 157), που ἀναφέρεται σέ παλιά βυζαντινὴ παράδοσι. Αὐτὴ ἡ παράδοσις συνάπτεται με τὰ λόγια τῆς μάννας σχετικὰ με τὴν εὐγενικὴ καταγωγὴ τοῦ Βασιλείου Α'.

Στὴν τρίτη ἐνότητα (στ. 197-255) προβάλλεται ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Βασιλείου, που παρουσιάζεται ἀγέρωχος στὸν διάλογο με τὸν Βουλγαρο βασιλιᾶ, καὶ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ τοῦ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀξία του καὶ νὰ ἐπιτύχη τὴν ἐλευθερία· ἐκφράζεται, με παρομοίωσι, ἡ χαρὰ τοῦ πλήθους γιὰ τὴν διάσωσι τοῦ νέου καὶ ἀναφέρεται ὁ ποιητικὰ διατυπούμενος, με τὸ κελᾶδημα τοῦ πουλιοῦ, ὄραματισμὸς γιὰ τὸ μέλλον.

Γιὰ τὴν σύνθεσι τοῦ ποιήματός του ὁ Κ. Παλαμᾶς στηρίχθηκε στοὺς Βυζαντινοὺς χρονογράφους, σύμφωνα με τοὺς ὁποίους ὁ Βασίλειος Α' καταγότανε ἀπὸ τὴν βασιλικὴ γενιὰ τῶν Ἀρσακιδῶν καὶ ἦταν ἀπόγονος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἢ καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου· ἀπὸ τὴν βρεφικὴ του ἡλικία σημάδια ἔδειχναν τὴν κατοπινὴ του ἐξέλιξι καὶ παραδόσεις σχετίζονταν με τὴν συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὸν βασιλιᾶ τῶν Βουλγάρων· εἰδικώτερα ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν «*πνευματικὸ τῶν περασμένων*» πρέπει νὰ σχετισθοῦν με τὴν παράδοσι γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μαρκιανό.

Νὰ ἡ ἀντιστοιχία τῶν κειμένων :

«[...] ἐξ ὧν ἐβλάστησεν ἡ βασιλειος αὕτη ρίζα Βασιλειος, πατρθεν μὲν ἔλκων τὴν ἐξ Ἀρσάκου συγγένειαν [...]· ἡ δὲ μήτηρ τῆ τε τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου συγγενεία ἐκαλλωπίζετο καὶ ἀπὸ θατέρου μέρους τὴν Ἀλεξάνδρου ἠῆχει λαμπρότητα. Ἐκ τοιούτων γεννητόρων προελθὼν ὁ Βασίλειος εὐθὺς πολλὰ τῆς ὕστερον δόξης σύμβολα εἶχεν ὑποφαινόμενα· ταινία τε γὰρ κοκκοβαφῆς παρὰ τὴν πρώτην ἔκφυσιν τῶν τριχῶν ἔωρᾶτο περὶ τὴν κεφαλὴν καὶ περὶ τὰ σπάργανα πορφύρεα βάμματα [...]» (Συν. Θεοφ., ἐκδ. Βόννης, 215-217).

Σοῦ πρέπει ἐσένα, ἀγάπη μου, βασιλικὸ στεφάνι,  
ἐσένα εἶναι πατρίδα σου τ' Ἀλέξανδρου ἢ πατρίδα,  
τοῦ πιὸ μεγάλου βασιλιᾶ . . . . .

Κ' ἦταν ἐσὲ ὁ πατέρας σου χρυσοῦ δεντροῦ κλωνάρι  
καὶ πέτρα ἐγὼ σκοταδερὴ κορῶνας ἁγιασμένης·  
αἷμα στὶς φλέβες σου κρατᾶς ἁγιοκωνσταντινάτο.  
Τὸ δέντρο τῶν Ἀρσάκηδων κλώνια κι ἀκόμα κλώνια

σὲ Δύσι καὶ σ' Ἀνατολὴ βασιλικὰ θὰ σπείρη. (στ. 177-185)

«Ἐφ' οἷς [=τῶ ἀρχιερεῖ Μανουήλ καὶ τῶ σὺν αὐτῶ λαῶ] πρὸς δογῆν κατ' αὐτῶν κινήσεις Μουτράγων ὁ τοῦ Κρούμου διάδοχος αὐτόν τε τὸν ἱερώτατον Μανουήλ καὶ πολλοὺς τοὺς ἐπὶ τούτῳ ἐνδεικνυμένους, ὡς οὐκ ἴσχυσε πειράσας πείσαι ἀποστῆναι Χριστοῦ, μετὰ πολλὰς οἰκίας τῶ διὰ μαρτυρίου θανάτῳ παρέπεμψεν [...] ἄρτι δὲ ἐπισκεπτομένου Θεοῦ τὸν λαὸν αὐτοῦ καὶ τὴν ἔξοδον αὐτοῖς πρωτανεύοντος [...] ἐν τῷ ἐπισυνάγεσθαι πρὸς τὸν ἄρχοντα τὸν εἰς τὰ οἰκεία ἀπολύεσθαι μέλλοντα λαὸν τῶν Χριστιανῶν, ἰδὼν τὸν παῖδα Βασίλειον τῇ τε μορφῇ ἐλευθέριον καὶ χαρίεν ὑπογελῶντα καὶ περισκαίροντα πρὸς ἑαυτὸν ἐφειλκύνετο καὶ μῆλον θανμαστὸν τῷ μεγέθει ἐπέδωκεν. Ὁ δὲ παῖς ἀνάκως καὶ θαρραλέως τοῖς τοῦ ἄρχοντος ἐπεριδόμενος γόνασιν ἐν τῷ ἀπλάστῳ ἤθει τὴν οἰκειὰν εὐγένειαν ἐπεδείκνυτο, ὡς ἐκπλαγῆναι μὲν τὸν ἄρχοντα, διαγροιάνεσθαι δὲ λεληθότως τὴν δορυφόρον τάξιν αὐτοῦ» (Συν. Θεοφ., 217).

Εἰδωλολάτρης ἄκαρδος ὁ Κρούταγος, ὁ τσάρος.  
 Ψὲς ἦταν ποὺ τὸ Μανουήλ, τὸν ἅγιο τὸ Δεσπότη  
 μαρτυρικὸ τοῦ φόρεσε στεφάνι τοῦ Δεσπότη.  
 Μὰ τώρα, ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ σὰ νὰ τὸν ἔχη ἀγγίξει,  
 μέρεψε καὶ τὸ χαίρεται κρυφῇ χαρὰ του, ποὺ εἶναι  
 τῆς λευτεριάς ὁ μοιραστῆς τ' ἄχαρον σκλάβου κόσμου  
 προσκύνημα. Μπρὸς του περνᾶν καὶ γονατᾶν καὶ σκύβουν.  
 Μόν' ἕνας μπρὸς του, σὰν περνᾶ, δὲ γονατᾶ, δὲ σκύβει.

Νά τος! Ψηλὸς καὶ ἀλόγιστος κ' εὐγενικὸς καὶ ὠραῖος  
 καὶ στρατοκόπος ξέγνοιαστος, λεβέντης γαυριασμένος  
 (στ. 36-47)

Ὁ νιὸς ἀπολογήθηκε τοῦ Κρούταγου τοῦ τσάρου  
 τὰ λόγια τὰ λεβέντικα  
 καὶ τοῦ ἔλαμψε στὸ πρόσωπο τριανταφυλλένια λάμψι.  
 Καὶ συγγενιάζει ὁ βασιλιάς καὶ οἱ πρῶτοι του φρενιάζουν.  
 (στ. 214-217).

«[...] Τῶ γὰρ καιρῷ τοῦ θέρους τῶν τούτου γονέων ἐπὶ τὸν ἴδιον ἐξελθόντων ἀγρόν καὶ τοῖς θερισταῖς ἐπιστατούντων καὶ διεγειρόντων συντόνως ἐργάζεσθαι, ὡς περὶ πλήθουσαν ἀγορὰν ἢ ἡμέρα προέκοπτε καὶ ὁ ἥλιος ἤδη σφοδρότερον ταῖς μεσημβριναῖς ἀκτίσιν ἐπέφλεγεν, οἰονεῖ τινα σκηπὴν ἐκ τοῦ συνδέσμου τῶν ἀσταχῶν σκευάσαντες ἐν ταύτῃ τὸν παῖδα



κοιμηθησόμενον ἔθεντο, ὅπως τῆς ἀπὸ τοῦ ἡλίου θερμῆς ἀβλαβῶς διέλθῃ τὸν καύσωνα. Ἐν δὲ τῷ ἐκείνους ἐνασχολεῖσθαι τοῖς θερισταῖς αἰτὸς ἐπι-καταπτὰς καὶ ἄνωθεν ἐπικαθίσας ἠπλωμέναις ταῖς πτέρυξι τὸ παιδίον ἐσκία-ζεν. Ἀρθείσης δὲ παρὰ τῶν ἰδόντων φωνῆς ὅτι ὄλεθρον ἴσως ἐπάξει ὁ αἰ-τὸς τῷ παιδί, ἡ μήτηρ εὐθὺς οἶα μήτηρ φιλόστοργος καὶ φιλότεκνος πρὸς τὸν παῖδα ἐξέδραμεν. Ἰδοῦσα δὲ τὸν αἰτὸν σκιὰν ταῖς πτέρυξι τῷ παιδίῳ περιποιούμενον καὶ μηδὲ πρὸς τὴν ταύτης ἐκπλαγέντα ἐπέλευσιν, ἀλλ' ὡς-περ χαριέντως πρὸς αὐτὴν ἀτενίζοντα, οὐκ ἠδυνήθη κατὰ τὸ πρόχειρον εἰς κρείττονα πεσεῖν λογισμὸν, ἀλλὰ λίθον ἔβαλε κατ' αὐτοῦ· καὶ οὕτως ἀνέ-πτυ ὁ αἰτὸς καὶ ὡς ἔδοξεν ἀπεχώρησεν. Ἐκείνης δὲ αἰθῆς πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ τοὺς ἐργάτας ὑποστρεφάσης, ὁ αἰτὸς κατὰ τὸ πρότερον σχῆμα παρῆν τὸ παιδίον ἐπισκιάζων, καὶ πάλιν ὁμοίως ἡ φωνὴ παρὰ τῶν θεατῶν καὶ ἡ μή-τηρ πρὸς τὸ παιδίον καὶ τῇ βολῇ τοῦ λίθου ὁ αἰτὸς ἀποσοβούμενος καὶ ἡ τῆς μητρὸς πρὸς τοὺς ἐργαζομένους ἐπιστροφῇ. Ἐναργέστερον δὲ ἄρα τῆς προνοίας δηλώσαι θελησάσης ὅτι οὐ κατὰ τινὰ τύχης αὐτοματισμὸν, ἀλλὰ θεῖα προγνώσει τὸ τελούμενοι δείκνυται, ἐκ τρίτου συνέβη τὰ ὅμοια, ὁ αἰ-τὸς ἐπὶ τὸ παιδίον, οἱ θεωροῦντες βοῶντες καὶ ἡ μήτηρ ἐπὶ τὸν αἰτὸν, καὶ καὶ ὁ αἰτὸς πρὸς βίαν καὶ μόλις ἀπαλλαττόμενος. Οὕτω τῶν μεγάλων προ-γμάτων αἰεὶ πόρρωθεν ὁ Θεὸς προκαταβάλλεται τινὰ σύμβολα καὶ τεκμήρια τῶν εἰς ὕστερον [...]» (Συν. Θεοφ., 218-219).

Ἦτανε μέρα θερισμοῦ, μεσημεριοῦ ὥρα ἦταν  
ὁ κάμπος ὁ κατάσπαρτος μόλις γλυκοσαλεύει (στ. 98-99)

Νὰ πάρῃ λίγη ἀνάπαυη δὲν πρόφτασε καὶ ἡ χῆρα  
στὸν τόπο τῆς ἀρχόντισσα καὶ στῆ σκλαβιά θερίστρα  
καὶ τρέμει καὶ σηκώνεται καὶ τρέχει στὸ παιδί τῆς (στ. 119-121)

Κρεββάτι λευκοπράσινο, κι ὅσο νὰ πάυῃ ὁ θέρος  
τοῦ στρώνει γιὰ νὰ κοιμηθῇ, μὲ κάποια χλόη σὰ θάμα  
μέσα στῆ βράση . . . . . (στ. 124-126)

. . . . . βλέπει  
κάτι σὰ μέγα σύγγεφο ποῦ γοργοχαμηλώνει  
καὶ παίρνει καὶ ζυγιάζεται ἴσ' ἀπάνου ἀπὸ τὸ βρέφος  
καὶ νὰ τὸ κρύψῃ πολεμᾷ καὶ νὰ τὸ πάρῃ τοῦ ἥλιου  
κοιμίζοντάς το πιὸ βαθιὰ στὴν πυκνεράδα τοῦ ἡσκιου.  
Ξαφνιάζεται καὶ λαχταρᾷ καὶ ξεφωνίζει ἡ χῆρα.  
Δὲν εἶναι μέγα σύγγεφο, δὲν εἶναι ἀχνοῦ μαυρίλα.  
Νὰ τοσ! Ἄιτὸς κνηγητῆς, αἰτὸς καμαρομύτης (στ. 130-137)

Στῆς γυναικὸς τ' ἀνάκρῳσμα τρέχουν κι ἀκόμα τρέχουν  
θερίστρες, θεριστάδες, λαὸς, ἀπὸ παντοῦ κ' οἱ ἀργάτες  
κι ἀνάφτουν πετροπόλεμο νὰ διώξουν τ' ἀγριοπούλι  
καὶ τ' ἀγριοπούλι φεύγει μιὰ καὶ μιὰ ξανασιμώνει  
κ' ἑπτὰ φορὲς τὸ κυνηγᾶν κ' ἑπτὰ φορὲς γυρίζει  
πάνου ἀπ' τὸν ὕπνο τοῦ παιδιοῦ ν' ἀπλώσῃ τὰ φτερούγια.

(στ. 140-145)

«Τοῦ δὲ Γιζερίχου ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῇ τοὺς αἰχμαλωτισθέντας ἀποκλείσαντος ἐκ τῶν ὑπερῶν κατανοεῖ αὐτοὺς καὶ περὶ μεσημβρίαν παρακύψας ὄρᾳ τὸν Μαρκιανὸν καθεύδοντα καὶ ἀετὸν ἐλθόντα καὶ τὰς πτέρυγας ἐκτείνοντα καὶ σκιαῶντα αὐτόν· καὶ τοῦτον ἰδὼν ὁ Γιζερίχος θείαν εἶναι οἰκονομίαν ἐλογίσατο ταύτην. Καὶ μεταπεμφάμενος τὸν ἄνδρα, καί, γνὼς εἶναι αὐτὸν δομέστικον τοῦ Ἄσπαρος, ἔγνω ὅτι εἰς βασιλείαν ἀνάγεσθαι μέλλει. Καὶ ἀποκτεῖναι αὐτόν οὐκ ἠθέλησε λογισάμενος ὅτι τὴν τοῦ Θεοῦ βουλήν οὐδεὶς δύναται κωλύσαι, ὅρκον δὲ αὐτόν ἀπήτησεν ὅτι, εἰ τῷ Θεῷ φίλον βασιλεύειν αὐτόν, οὐ πολεμήσει ποτὲ Οὐρανῆλους. Καὶ οὕτως ἀβλαβῆς ἀπολυθεὶς ὁ Μαρκιανὸς ἦλθεν εἰς τὸ Βυζάντιον. Χρόνον δὲ ὀλίγον διελθόντος καὶ Θεοδοσίου τελετήσαντος βασιλεὺς ἀνεδείχθη» (Θεοφ., ἔκδ. C. de Boor, I, 104-105).

Ἀκόμα δὲ σωθήκανε τὰ πεντακόσια χρόνια  
ποὺ οἱ Βάνταλοι καὶ οἱ Βάνταλοι χυθήκανε τοῦ κόσμου

Ὁ Γεζερίχος ρήγας τους, τοῦ Ἀττίλα σταυραδέρφι,  
χυμαίει, χτυπάει, σκορπάει, νικάει, καίει, σφάζει, ξολοθρεῦει.

Κοπαδιαστὰ μακρόσυρτοι περνᾶν ἀπὸ μπροστὰ του  
καὶ οἱ σκλάβοι ἀπὸ τὸ ψῆλωμα τοὺς βλέπει ὁ Γεζερίχος.

Ὁ Γεζερίχος πρόσταξε: «Σ' ὄλους φωτιά! μαχαίρι!»

Καὶ τὸν τζελάτη καρτερᾶν ἀραδιασμένοι οἱ σκλάβοι  
κ' ἕνα σκλαβάκι μοναχὰ δὲν καρτερᾶ, κοιμᾶται  
κ' ἐνὸς αὐτοῦ τὰ ὀλάνοιχτα φτερούγια τὸ σκεπάζουν.

Κι ὁ Βάνταλος ξαφνιάζεται, καινούργια διάτα βγάζει:

«Μὴ τὸν πειράζετε τὸ νιὸ τὸ γλυκοκοιμισμένο  
τό ἄγραφε ἢ Μοῖρα βασιλιάς νὰ στηλωθῇ σὲ θρόνο».

Κι ἀπὸ μαχαίρι καὶ φωτιά, τὴν ἀγκαλιὰ τοῦ ἀνοίγει.

Κ' ἔστρεξε ὁ λόγος, βασιλιάς θροναῖσθηκε καὶ ὁ σκλάβος.

(στ. 158-175)

Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἱστορικοῦ ὑποβάθρου στῆ σύνθεσι τοῦ «Γυιοῦ τῆς

*Χήρας*» είναι βεβαιωμένα<sup>1</sup>. Πρέπει ωστόσο να προστεθῆ ἡ περιορισμένη ἐδῶ — ἀλλὰ καὶ ἀναπόφευκτη λόγω τῆς εὐρυτέρας παιδείας τοῦ Κ. Παλαμᾶ — χρήσις καὶ ἄλλων γραμματειακῶν πηγῶν, ἀπὸ τις ὁποῖες γενικὰ ἀνετα ἀντλεῖ<sup>2</sup>. Οἱ στίχοι 56-57 :

καὶ σὰ νὰ καρτεροῦσαν  
ἀπ' αὐτὸν καὶ τὸ κῶλισμα τῆς πέτρας καὶ τὸ Ἄνάστα

ἐρμηνεύονται μὲ τὴν ἀναφορά στὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης: «ἄγγελος [...] ἀπεκύλισεν τὸν λίθον» (Ματθ., 28,2). Γι' αὐτὸ καὶ τὸ «Ἄνάστα» ταιριάζει νὰ γραφῆ μὲ κεφαλαῖο ἀρχικό. Μὲ τοὺς στίχους 243-244:

δέντρο κυπαρισσόδεντρο, χρυσᾶ ἦταν τὰ κλαδιά του  
χρυσᾶ τὰ φύλλα του, χρυσῆ καὶ ἡ ρίζα...

διαπιστώνεται γνῶσις κειμένων τῆς μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας<sup>3</sup>, ὅπως :  
*Τριαντακλωνοκυπάρισε, μὲ τοὺς χρυσοὺς τοὺς κλώνους  
καὶ μὲ τὰ φύλλα τὰ πλατιά...* («Ἐρωτοπαίγνια», ἔκδ. Hessel-  
ling - Pernot, στ. 266-269)

καὶ στὸν στίχο 239 :

δὲν κελαηδᾷ σὰν τὸ πουλί, σὰν ἄνθρωπος μιλάει

διαφαίνεται ἐπίδρασις τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ<sup>4</sup> :

δὲν ἐκελάηδε σὰν πουλί, μὴδὲ σὰ χελιδόνι,  
παρὰ ἐκελάηδε κ' ἔλεγε ἀνθρωπινῆ λαλίτσα

(«Τοῦ γιοφυριοῦ τῆς Ἄρτας», Ἐκδ. Ν. Πολίτη, στ. 8-9).

1. Τὰ γεγονότα πού ἐκτίθενται στὸν «*Γυιὸ τῆς Χήρας*» ὀρίζονται χρονικὰ στὸ α' ἡμῖσι τοῦ Θ' αἰῶνος, ὅποτε ὁ Ὅμοιρ - Τάγ, ἀφοῦ ἐφόνευσε τὸν μητροπολίτη Μανουῆλ — ἴσως γιὰτὶ προσηλύτιζε στὸν χριστιανισμὸ Βουλγάρους — ἀπεφάσισε νὰ ἀπελευθερώσῃ τοὺς αἰχμαλώτους, πού εἶχε ὀδηγήσει μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ὁ προκάτοχός του Κροῦμός ('*Ἰδ. Κ. Ἀ μ ά ν τ ο υ*, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Τόμ. Α': 395-867 μ. Χ. Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 410 κ.ἑξ., 424. — Τόμ. Β': 867-1204. Athènes 1947, σ. 23 κ.ἑξ.).

2. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βασικὲς παραμένουν — μολοντί μποροῦν (καὶ πρέπει) νὰ συμπληρωθοῦν — οἱ ἐργασίες: Θ. Ξύδης, «Ὁ Παλαμᾶς καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση» Δ' (1950), σ. 341-351. — Γ. Ν. Καλαματιανοῦ, «Ὁ Κωστής Παλαμᾶς καὶ ὁ ἀρχαῖος ἐλληνισμός. Ἀθήνα 1959. — G. Emrich, *Antike Metaphern und Vergleiche im lyrischen Werk des Kostis Palamas*. Amsterdam 1974. — Τὸ θέμα εἰδικώτερα τῆς σχέσεως Βυζαντινῆς Χρονογραφίας καὶ «Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ» (ἀλλὰ μόνο γιὰ τοὺς «*Δώδεκα ποιητικούς λόγους*») θίγεται σὲ σχετικὸ δημοσίευμα τῆς Ἡβῆς Πουλίδου, «Ἐπιδράσεις βυζαντινῶν συγγραφέων στὴ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ τοῦ Κ. Παλαμᾶ, «Ἐπετηρὴς Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας Κύπρου» 1 Μαΐου 1959-31 Αὐγούστου 1960, σ. 177-190.

3. Γιὰ τὴν ἐπίδρασι τῶν «Ἐρωτοπαγνίων» στὸν πρῶτο καὶ δεύτερο «Λόγος» τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ», ἰδ. Μ. Βασιλάκου - Μαντουβαλοῦ, Τὰ «Ἐρωτοπαίγνια» εἰς τὴν «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» τοῦ Κ. Παλαμᾶ, «Παρνασσός» 9 (1967), σ. 271-273.

4. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὴν Παλαμικὴ ποίησι, ἰδ. Ἐλ. Πολίτου, «Ὁ «Τάφος» τοῦ Κ. Παλαμᾶ καὶ ἡ δημοτικὴ μας ποίησι, «Παρνασσός» 9 (1967), σ. 275 κ.ἑξ.